

“Helmiä sioille”

Fraseologisten yksiköiden rakenteesta ja variaatiosta

OKSANA PETROVA

**Inledningsföredrag i samband med disputation
den 8 juni vid Åbo Akademi**

”Man skall inte döma en bok efter omslaget”. Det här talesättet innebär att man inte ska döma något eller bedöma värdet av något enbart på basis av utseendet. Omslaget till den bok som jag nu ska försvara pryds av en scen från målningen ”Nederländska ordspråk” av Pieter Bruegel den äldre. Målningen illustrerar bokstavliga betydelser av sammanlagt cirka 100 olika ordspråk och idiom från 1500-talets Flandern. Den här scenen visar hur en man strör blommor åt grisar och den illustrerar den bokstavliga betydelsen av det holländska idiomet *rozen voor de varkens strooien* ’att strö rosor för svin’. Om man dömer den här boken som jag har skrivit bara enligt den bokstavliga betydelsen hos det ekvivalenta finska idiomet HEITTÄÄ HELMIÄ SIOILLE, det vill säga, ’att kasta pärlor för svin’, så skulle jag ha uppenbarligen undersökt vad som händer när då man med hjälp av en svängande kraftig rörelse av armen får små kulor av pärlemor, som kan bildas innanför skalet hos vissa musslor, att fara i en båge genom luften mot representanter av en art av partåigt hovdjur med lång kraftig kropp, förlängt nosparti och korta ben. Eller om man i stället dömer boken efter den idiomatiska betydelsen hos samma idiom, så skulle jag ha upprepade gånger förorsakat överföring av någonting bra och fint till mottagare som inte vill eller kan förstå, uppskatta eller utnyttja hela den potential som finns hos det mottagna föremålet. Men – precis som jag har påpekat tidigare – så ska man inte döma boken efter omslaget. Därför handlar inte min bok heller om att kasta pärlor åt svin i dessa bemärkelser. Nej, den handlar till stor del om att man inte skall döma hur ett idiom ser ut och betar sig i språkbruk enbart på basis av dess ordboksform.

Idiom avbildas inte bara på målningar, man publicerar också ordböcker fulla av idiom och ordspråk. Det här visar att idiomerna utgör en väsentlig del av vår kunskap om språket. För en språkvetare erbjuder idiomerna och ordspråken rikligt med möjlig-

heter att förbättra förståelsen om hur komplexa, abstrakta strukturer och principer som bygger upp människornas språkförmåga fungerar. Inte nog med detta: förståelsen av uppbyggnaden av språkliga strukturer och hur de varierar är viktig om vi vill förstå mänsklig kognition. Idiom är konventionella flerordiga uttryck som är lagrade i språkbrukarnas minnen precis på samma sätt som ord är lagrade i språkbrukarnas minnen. Fraser som är uppbyggda enligt språkets generella regler kallas för ”fria fraser”. Till skillnad från fria fraser, uppvisar idiomerna olika strukturella oregelbundenheter. De har en begränsad variationsförmåga vad gäller form och betydelse, det vill säga: de är relativt stabila. Därför kallas de också ”fasta fraser” och det talas ofta om deras ”grundform” och ”grundbetydelse”. Om de fasta frasernas egenskaper avviker från deras grundform, är det fråga om **variation**.

Variationen kan analyseras genom kategorisering: man försöker gruppera konkreta exempel av variation i klasser enligt hur de avviker från grundformen. Detta sätt att analysera och systematisera variationen har länge varit dominerande inom idiomforskningen. Det är emellertid inte så lätt att definiera vad en grundform är. Man brukar ta det som givet att grundformen för ett idiom är lika med dess ordboksform. Det här sättet att gripa sig an med definitionen för vad en grundform är, är inte alls problemfritt. Olika ordböcker kan i själva verket ange olika former för ett och samma idiom. Låt oss ta ett exempel: *Nykysuomen sanakirja* (1970), *Suomen kielen perussanakirja* (1990–1994) och *Naulan kantaan* (Kari 1993) anger formen HEITTÄÄ HELMIÄ SIOILLE ’kasta pärlor åt svin’. Enligt *Lentävien lauseiden sanakirja* (Sinnemäki 1978) är formen dock ÄLKÄÄ HEITTÄKÖ HELMIÄNNE SIKOJEN ETEEN ’kasta inte era pärlor åt svinen’. *Sananlaskut* (Laukkanen, Hakamies, Kuusi & Vuori 1978) listar formen EI SIKATARTTE HELMIÄ ’svinet behöver inte pärlor’, medan *Aasinsilta ajan hermolla* (Parkkinen & Harju 2005) påstår att formen är EI HELMIÄ SIOILLE ’inga pärlor åt svin’. För att kunna bestämma vilken av dessa ordboksformer är idiomets grundform, måste man ta i bruk andra definitions-kriterier, eftersom definitionen ”grundformen är lika med ordboksform” inte räcker till.

Ett sådant kriterium kan till exempel vara formens förekomstfrekvens i en stor och strukturerad samling av texter som representerar nutida språkbruk och som inom språkvetenskapen kallas för textkorpus. Detta förutsätter, för det första, att korpusen är tillräckligt stor, eftersom idiom förekommer rätt sällan, det vill säga har låg frekvens. Dessutom ska sökningarna formuleras så att man kan upptäcka så många olika, potentiella former av idiomets som möjligt. Formen som har det högsta antalet förekomster, det vill säga den högsta frekvensen, anses vara idiomets grundform. För att en fras ska räknas som ett idiom måste det ha en viss syntaktisk struktur, morfologi, fonologi och semantik. När man sedan analyserar ett korpusmaterial som innehåller olika exempel av idiomets, kan man upptäcka att den syntaktiska strukturen, morfologin, fonologin och semantiken kan variera både enskilt och i kombination med varandra.

Låt oss ta ett nytt exempel: Jag har kommit på bland annat följande former för det idiom som vi nu betraktar. För det första kan verbet variera: SYÖTTÄÄ HELMIÄ SIOILLE ’mata pärlor åt svin’; för det andra kan substantiven variera: HEITTÄÄ HELMIÄ PORSAILLE ’kasta pärlor åt griskultingar’ eller AJATUS ON HEITETTY SIOILLE ’tanken har kastats åt svin’. För det tredje kan verbet eller substantivet saknas helt och hållet:

HELMIÄ SIOILLE 'pärlor åt svin' eller HEITTÄÄ HELMIÄ 'kasta pärlor'. Ytterligare kan tematiska roller bytas om: TARJOTA SIKOJA HELMILLE 'bjuda svin åt Helmi' eller SIAT HEITTÄVÄT HELMIÄ LANTALÄTÄKKÖÖN 'svin kastar pärlor i en dyngpöl'. Ordföljden kan variera: SELLAISTA HELMEÄ EMME SIALLE HEITÄ 'en sådan pärla skall vi åt ett svin inte kasta'. Substantivets kasus och numerus kan variera: HEITTÄÄ HELMEN SIOILLE 'kasta en pärla åt svin'. Den syntaktiska strukturen kan variera: HELMIEN HEITTÄMINEN SIOILLE 'kastandet av pärlor till svin'. Dessutom kan två olika idiom med strukturella likheter interagera genom att ta emot eller donera lexikala komponenter till varandra: HEITTÄÄ HOPEALUSIKOITA SIOILLE 'kasta silverskedar åt svin' eller EI YMMÄRRÄ ENEMPÄÄ KUIN SIKA HELMISTÄ 'förstår inte mera än ett svin förstår sig på pärlor'.

Uppgiften att hitta en grundform bland alla varianter är minsann inte alls trivial. Om man analyserar de formella kriterierna separat, är det ganska lätt att hitta den mest frekventa formen. Här avser jag att man bara tittar på de enskilda konstituenternas morfologi eller fonologi eller på den syntaktiska strukturen. Men ju mer man kombinerar kriterierna med varandra, desto färre blir exemplen. Formen HEITTÄÄ HELMIÄ SIOILLE som uppfyller samtidigt alla syntaktiska, morfologiska och fonologiska krav förekommer bara i tio procent (10 %) av mina data. Om man börjar lämna bort vissa krav till förmån för andra måste man kunna motivera valet, vilket inte heller är lätt. Dessutom kan variationen förekomma t.o.m. i sådan utsträckning att vissa varianter har vissa likheter med en del varianter men inga likheter med en annan variant. Låt mig belysa det här med ett exempel: *nakkaappa tälle karjulle jokunen* 'släng en och annan åt denna galt' och *menisi liikaa helmiä* 'det skulle gå för många pärlor' i meningarna *mutta jos voit heittää mielestäsi joitakin helmiä, niin nakkaappa tälle karjulle jokunen* 'men om du tycker att du kunde kasta några pärlor, så släng en och annan åt denna galt' och *Laitan vain yhden, ettei menisi liikaa helmiä* 'Jag skall sätta bara en, så att det inte skulle gå för många pärlor'. För att man ska kunna relatera sådana varianter till varandra och till grundformen via mer abstrakta nivåer behövs stora taxonomiska nätverk. Sådana nätverk brukar man använda i konstruktionsgrammatiska modeller. Ett annat sätt är att utnyttja Ludwig Wittgensteins idé om **familjelikheter** och **partiell övertäckning** bland varianterna. Och det är precis det här som jag har gjort i min avhandling.

Idiomen är samtidigt relativt stabila och uppvisar stor variation. Den här till synes paradoxala situationen väcker frågan om hur de här uttrycken egentligen ska vara representerade i språket, på riktigt. Avhandlingens undertitel, "A *conceptual-semantic Tiernet approach to formal representation of structure and variation of phraseological units*", beskriver dess huvudsakliga syfte – att utveckla en formell modell för att beskriva idiomens struktur och variation. Den absolut viktigaste frågeställningen i min avhandling är således följande: Hur skall idiomets struktur beskrivas i relation till dess variation? Och hur ska variationen beskrivas i relation till idiomets struktur och kontext? Och – slutligen – hur kan allt detta beskrivas i relation till det som är så kännetecknade för oss som människor – till vår kognition?

Modellens teoretiska och metodologiska referensram utgörs av konceptuell semantik och i synnerhet av professor Urpo Nikannes Tiernetmodell. Teorin bakom den Konceptuella Semantiken har utvecklats av professor Ray Jackendoff och Urpo Ni-

kanne. Dess slutliga mål är att integrera olika kognitiva domäner, typ språkliga, spatiala, sensomotoriska och sociala, till en övergripande teori om människans sinne och kognition. Målet är också att ta reda på hur språket fungerar som en del av vårt kognitiva system. I bakgrunden för denna teori ligger antagandet att språket är ett **system**. För att kunna förstå hur språket fungerar måste man ta i betraktande såväl regelbundenheter som oregelbundenheter. Teorin hävdar att språket har en **analytisk struktur**, det vill säga språket som helhet består av formellt självständiga och separata men interagerande delsystem. De här delsystemen kallas **moduler**. Teorin hävdar också att det är viktigt att beskriva systemet explicit, alltså med hjälp av formella metoder.

I min avhandling har jag utvecklat en modell för att beskriva idiom. Modellen strävat till att vara samtidigt formell, analytisk och systematisk. Den observante åhöraren kanske noterar att detta ju är helt i linje med allmänna forskningsmål, bakgrundsantaganden och metodologiska riktlinjer av den konceptuell-semantiska teorin. Å ena sidan beskriver modellen idiomet som en del av språkets system. Å andra sidan framkommer det att idiom är **komplexa strukturer** som samtidigt bör beskrivas på olika nivåer (fonologi, morfologi, syntax, konceptuell struktur och referens). Det blev därför nödvändigt att utveckla en modell som omfattar alla de här nivåerna. Idiomets struktur representeras som ett nätverk av **noder** sammankopplade av förbindelselänkar. Noderna är så kallade **primitiver** som härleds ur olika lingvistiska moduler (fonologi, morfologi, syntax och semantik). Noderna är ordnade i rader ovanför varandra vilket visualiserar Tiernetmodellens centrala formella egenskap – det är ett nätverk (*net*) av rader (*tiers*). Tre olika typer av länkar representerar tre olika typer av relationer mellan noderna – motsvarighet, konstituens (eller del-helhetsrelation) och dependens eller val. Jag skiljer också mellan länkar som hänför sig till allmänna språkliga regler och länkar som hänför sig till ett idiom. Varje länk får ett värde som beror på hur stark förbindelsen mellan två konkreta noder är. De här värdena är *fast (fixed)*, *förvald (default)* och *icke-förvald (non-default)*. Det starkaste värdet är *fast (fixed)*. Värdet *fast* kan tilldelas länkar som inte tillåter variation över huvudtaget.

Låt mig exemplifiera: I det finska idiomet *vetää nakit silmille* 'dra korvar över ögonen, att dricka sig full' har länkarna mellan den morfosyntaktiska noden PLURALIS och morfofonologiska noden AFFIX i konstituenterna *nakit* och *silmille* troligen värdet *fast*, det vill säga dessa ord i detta idiom förekommer så gott som alltid i pluralis. Om man hittar motexempel, kan inte länken mera beaktas som *fast* utan den får ett annat värde – *förvald (default)*. I idiomet HEITTÄÄ HELMIÄ SIOILLE har idiomstipulerade länkar *förvalda* värden, eftersom de ju tillåter variation. Och nu kommer vi till frågan om definition av **grundform** som jag berörde tidigare. Modellens analytiska egenskaper i kombination med länkvärdena tillåter innovativa svar på frågan. Jag talar om idiomets *förvalda form (default form)* på engelska som är ett länkmönster (*linking pattern*) där alla länkar har ett förvalt värde. Den här formen i sin helhet behöver således inte vara den mest frekventa formen. I stället räknas frekvenserna skilt för varje länk. Vad gäller variationsanalysen, behandlas inte varianterna – till skillnad från tidigare modeller – som avledningar från en grundform; de organiseras inte till en hierarki via allt mer abstrakta nivåer och inte heller kategoriseras de som olika variationstyper. I den här avhandlingen beskriver jag i stället likheter och skillnader mellan varianterna genom

att visa vilka **noder och länkar** i deras nätverksstruktur överlappar och vilka är annorlunda. Då förklaras variationen som ett resultat av samspel mellan idiomets struktur och kontexter och av interaktion med andra fasta uttryck. Alla idiomets varianter bildar tillsammans en så kallad konstruktionsfamilj.

Avhandlingens titel, ”*Of pearls and pigs*”, tyder på att modellen baserar sig på en fördjupande och språkbruksbaserad analys av det finska idiomet HEITTÄÄ HELMIÄ SIOILLE ’att kasta pärlor för svin’. Under loppet av min studie hänvisar jag också till många andra idiom, men inte lika ingående som till idiomet om att kasta pärlor åt svin. Under min vandring i den digra textkorpusens material snubblade jag oundvikligen på många andra intressanta fenomen. Materialet innehåller 588 exempel av idiomet. Alla dessa återfinns i inlägg till finska diskussionsgrupper från Usenet – ett av de äldsta datorkommunikationssystem som fortfarande används. Usenet har numera sina arkiv och sökfunktioner kopplade till Google Grupper på webben. Diskussionsgrupperna behandlar en stor mängd vitt skilda ämnen, allt från politik, religion och filosofi till datorer, bilar och filmer. Detta breda ämnesurval av texter där idiomet används av språkbrukare för att beskriva olika situationer demonstrerar idiomets stora betydelsepotential. Dessutom är skrivarna ofta språkligt väldigt kreativa och därför är idiomvariationen i dessa texter mycket större än i traditionella textkorpusar. Med tiden och hos olika språkbrukare får både grundformen och variationen ständigt nya uttryck, det vill säga de enskilda länkarna blir starkare eller svagare. Modellen som jag presenterar här kan tillämpas för att systematiskt beskriva den komplexa dynamiken i användningen av idiom i språkbruket.

Lähteet

- KARI, ERKKI 1993: *Naulan kantaan. Nykysuomen idiomisanakirja*. Helsinki: Otava.
- LAUKKANEN, KARI – HAKAMIES, PEKKA – KUUSI, MATTI – VUORI, PEKKA 1978: *Sananlaskut*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki
- Nykysuomen sanakirja*. Helsinki: WSOY 1970.
- PARKKINEN, JUKKA – HARJU, JANNE 2005, *Aasinsilta ajan hermolla*. Helsinki: WSOY.
- SINNEMÄKI, MAUNU 1978: *Lentävien lauseiden sanakirja*. Suomen kielen sanakirjat 5. Helsinki: Otava.
- Suomen kielen perussanakirja*. Helsinki: Valtion painatuskeskus ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1990–1994.

Oksana Petrova: *Of pearls and pigs. A conceptual-semantic Tiernet approach to formal representation of structure and variation of phraseological units*. Åbo: Åbo Akademi University Press 2011. Kirja on luettavissa myös verkkojulkaisuna <http://www.doria.fi/handle/10024/69852>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
osukunimi@abo.fi